

Geloven door binden of boeien?

ruimte in individueel geloofsbeleven in de geschiedenis van de kerk

Lieke van Stekelenburg
S 699946

Overzicht van de geschiedenis van kerk en theologie

Collegejaar 2004- 2005
BA-1

Ruimte bij Rabbi Jezus

Jezus roept mensen op hem te volgen. Zijn volgelingen verzamelen zich in groepen, zij worden door een gezamenlijk belang en een bepaald beginsel bijeengehouden. In navolging van Christus wordt een doelbewust gekozen gemeenschapsvorm noodzakelijk om zijn leer verder te verkondigen. Alleen vanuit een duidelijke identiteit kan het christendom de groep volgelingen binden en behouden en nieuwe mensen aantrekken. Organisatorische en inhoudelijke institutionalisering is nu nodig om de Christelijke boodschap en uitingsvormen voor iedereen herkenbaar en verstaanbaar te maken.

De kerk (ekklesia: de bijeengeroepen groep) ontstaat en er ontwikkelt zich een organisatorisch verband geconcretiseerd in kerkgenootschappen en kerkenfamilies. Deze genootschappen en families worden gevormd door individuen, door mensen die op zoek zijn naar waarheid, naar God, naar individuele zingeving. Door de eeuwen heen verandert echter de culturele, sociale, maatschappelijke en economische context. De houding van de kerk verschuift en ook de houding van de mensen die deze kerk bezielen. Door deze veranderende tijden heen blijven individuen zich aansluiten bij de gemeenschap, c.q. het instituut, maar keren er zich ook mensen hiervan af. In bepaalde periodes van de geschiedenis worden deze mensen zelfs door de groep (de kerk) verstoten en vervolgd. Dit laat sporen achter bij zowel de kerk als haar aanhangers.

Vraagstelling

Hoeveel ruimte geeft de kerkgemeenschap aan de individuele geloofsbeleving van haar volgelingen door de eeuwen heen? Met dit werkstuk wil ik dieper ingaan op de wisselwerking tussen het collectief en het individu. Waar heeft de kerk individuele denkbeelden overgenomen en geïntegreerd en waar heeft zij deze begrensd en veroordeeld? In welke tijd is de kerk in staat geweest mee te bewegen en nieuwe denkbeelden te integreren en in welke periode hield de kerkgemeenschap vast aan eigen dogma's? Waar liggen grenzen van het toelaatbare en waarom?

Doelstelling

Dit onderzoek belicht verschillende motieven die de kerk door de eeuwen heen heeft gebruikt om individuele denkbeelden te integreren of juist te verwerpen. Ook wordt de rol van het individuele geloofsbeleven en de individuele inwerking op het collectief (de kerk) door de eeuwen heen nader toegelicht. Daarbij wordt de reactie van de kerk geplaatst in de sociaal/maatschappelijke context en de geest van die tijd. Want hierdoor raken mensen geïnspireerd en ontwikkelen zij nieuwe denkbeelden. Hierbij zal ik niet alle individuen en individuele denkbeelden die De Jong in zijn boek *Geschiedenis der kerk* vernoemt gebruiken maar enkele markante personen/denkbeelden selecteren of belangrijke situaties vernoemen waar individuele geloofsbeleving de kerk beïnvloed heeft. Zij illustreren dan voor mij een bepaalde periode, omslag of belangrijke ontwikkeling. Bij de periodisering wil ik gebruik maken van de indeling aangereikt door prof. Jacobs. Zowel het boek van De Jong als de aangereikte stof uit de colleges dienen als bron voor het onderzoek.

De vroege kerk (0-500): individuele ruimte en identiteit

Bij de vroege kerk ligt focus op groei en het krijgen van zoveel mogelijk aanhangers. Hierbij geeft de prille kerkgemeenschap die in ontwikkeling is betrekkelijk veel ruimte aan de individuele geloofsbeleving. Individuele ruimte en vrijheid is ook een belangrijk aspect van de Hellenistisch cultuur waarin de vroege kerk is ingebed. Omdat de vroege kerk tot 313 zelf als andersdenkend wordt ervaren door de samenleving en zelfs hier en daar wordt vervolgd is ze niet in de positie zich overheersend en normerend op te stellen. In deze tijd prikkelen andersdenkenden de groeiende kerkgemeenschap en er is uitwisseling met mensen die een persoonlijke visie integreren met de Christelijke boodschap. Doordat de kerk in ontwikkeling is en in zekere zin ook op zoek is naar een krachtige identiteit neemt ze een assimilerende houding aan. Zo zien we o.a. dat vanuit een theologische bezinning de ideeënwereld van filosoof Plato in dienst van de theologie komt te staan: zijn onzienlijke wereld wordt binnen de kerk de hoogste werkelijkheid. De vroege kerk wint terrein en komt niet alleen in aanraking met wijsgerige stelsels maar ook met allerlei andere streekgodsdiensten. Zo komen de Gnostici (rond 150 was hun invloed het grootst) met een heel eigen benadering. Deze groep gelovigen wil meer hogere kennis integreren aangaande het eeuwige-ware achter de wisselende vergankelijkheid. Zij dwingen met hun vragen de vroege kerk na te denken over de eigen geschriften, geloofsformuleringen en organisatie.

Het christendom voelt zich aangetrokken tot deze groep andersdenkenden maar begint voorzichtig te begrenzen: het wil geen mysteriereligie worden maar de leer van Christus blijven verkondigen. Zo wordt de kerkgemeenschap uitgedaagd de eigen denkbeelden en fundamente te verstevigen en grijpt ze terug op het evangelie, apostolische brieven en openbaringen. Om beïnvloeding van buitenaf beter het hoofd te kunnen bieden moet de kerkgemeenschap de boodschap en de bronnen waarnaar ze verwijst verder aanscherpen. Een proces van organisatorische en inhoudelijke institutionalisering (180- 367) wordt opgestart. Er ontstaat canonvorming (het Nieuwe Testament met 27 geschriften) en er komt een duidelijke omlijning omtrent de interpretatie van deze Schriften (dogmatisering). Bisschoppenvergaderingen (concilies) moeten dit proces verder begeleiden. De eerste vindt op wereldschaal plaats in 325 in Nicea. Vanaf dit moment gaat de kerk als instituut zoekend en aftastend beheersen, ordenen en controleren. Voorzichtig omdat men geen aanhangers wil verliezen. Uitspraken ten aanzien van individuele denkbeelden die niet helemaal stroken met overtuigingen binnen de kerk worden met het vinden van consensus opgelost. De kerkgemeenschap begint zich haar kwetsbaarheden te realiseren: de organisatie kan groeien, maar door menselijk toedoen ook verdwijnen of zelfs verstarren. Laten we eens naar twee

voorbeelden kijken waarbij andersdenkenden binnen en buiten de kerk zorgvuldig worden bewerkt.

De Alexandrijnse presbyter Arius geeft in 318 een heel eigen visie op Jezus en God: hij typeert Jezus als een 'geworden' maaksel van de ongeworden God, de enige God. Ofschoon Arius door zijn eigen bisschop (Alexander) veroordeeld wordt om zijn ideeën blijven andere bisschoppen hem steunen. Alexander ziet juist vader en zoon als volkomen, maar wel als verschillende wezens. De keizer bemerkt dat er diepe verschillen ontstaan en krijgt de twistenden niet verzoend. Het concilie beslist: zij stemmen in te verklaren dat de Zoon 'van hetzelfde wezen is' als met de Vader (homo-ousios). En met dit antwoord kan zowel bisschop Alexander als Arius uit de voeten! Nog een voorbeeld waarbij de kerk andersdenkenden binnen de eigen gelederen houdt: Doordat de kerk erkend wordt en groeit, gezagsdragers ook kerkgangers worden, verstrengelt in toenemende mate geestelijk en wereldlijk gezag. Als protest tegen deze te grote acculturatiebereidheid trekt zich een aantal gelovigen terug uit de beschaafde wereld en van zoekt zij de stilte en afzondering op. Als eremieten of anachoreten (=zich terugtrekken) gaan deze christelijke kluisenaars de geloofsstrijd aan. Ondanks dat deze monniken zich afzetten tegen de verwereldlijking van de kerk houdt de kerk dit protest binnen haar organisatie. Ze ziet in hen juist een respecterend toonbeeld van algehele toewijding en christusnavolging (sequela christi) en zet monniken zelfs in als bisschop.

De kerk in de middeleeuwen (500-1400): macht en groepsvorming

Na de val van Rome, regionaliseert het Romeinse rijk en verliest de wereldlijke macht aan structuur. In deze situatie neemt de kerk meer en meer een rol op zich van gezagsdrager en cultuurbewaarder. De kerk wordt machtiger, haar rol op het wereldtoneel wordt groter en de zeggenschap van de Paus neemt toe. In deze tijd zien we dat de kerk zich focust op het werven van nieuwe aanhangers en het binnen de kerk houden van gelovigen. Verdere christianisering gaat gepaard met een strak doelmatig beleid en een duidelijke boodschap (het christendom is het enige echte geloof). Het individuele karakter van de Hellenistische cultuur maakt plaats voor een sterk gemeenschapsdenken. De kerk beheerst en normeert en er wordt niet gevraagd naar de reden van afwijking. Het individu sluit zich aan bij een gilde, een stad of kerkgemeenschap. De Paus (Gregorius I 590-604) geeft opdrachten voor verdere kerstening, soms zelfs onder dwang. Zowel vorsten als monniken worden voor dit proces ingezet (o.a. Willibrord en Bonifatius). Monniken ruilen de vertrouwde stabilitas loci in voor een actieve peregrinatio christi. Kritiek op verwereldlijking en verrijking van de kerkorde en de rol van de Paus wordt meedogenloos door de kerkgemeenschap afgestraft.

Welke ruimte is er voor individuen om in deze tijd een persoonlijk geloof uit te dragen? We bekijken drie voorbeelden. Bernard van Clairvaux (1091-1153) verstaat de kunst rechtlijnig te staan tegenover de begeerte naar macht bij hoge geestelijken en toch met hen in contact te blijven. Bernard eerbiedigt hun positie volkomen maar waarschuwt hen wél tegen de verleiding van uiterlijkheden. Hij weigert de rol van aartsbisschop van Milaan maar ondersteunt wél de kruistochten. Zijn invloed wordt groot, hij bemoeit zich zelfs met de verkiezing van de paus en krijgt Frankrijk en Engeland zover dat zijn kandidaat aanvaard wordt. Zijn invloed is misschien te verklaren door het feit dat zijn geloofsbeleving past in de verkondiging: hij wijst de gelovige op het menselijk bestaan van Jezus en geeft hem een andere rol: niet meer als heerser en overwinnaar maar als lijdend lichaam. Bernard creëert tegelijkertijd een klankbodem voor zijn geloofsweg: zijn klooster groeit uit tot 700 monniken, daarnaast sticht hij 160 dochterkloosters. Ondanks zijn geheel eigen visie op geloofsbeleving vormt hij geen bedreiging voor de kerk.

Zo heel anders verloopt het met de Lyonese koopman Petrus Valdes. Hij kiest voor een radicale armoedebeleving als kritiek op een kerk die met verrijking en geweld de macht vergroot. Hij gaat actief prediken en de verkondiging van de bijbel verspreiden, hierbij bekritiseert hij de levenswijze van de rijke geestelijken. Anderen volgen hem. In 1184 komt er een pauselijk verbod met excommunicatie. Ondanks dit verbod blijft de groep ‘armen van Lyon’ (Waldenzen) groeien in Z-Frankrijk en N-Italië. Aflaatpraktijken en zielmissen worden door hen veroordeeld. Het concilie van 1215 maakt korte metten met de Waldenzen en deelt hen rigoreus in bij de haeretici (scheuring). Nu zien we een geheel andere opstelling van het concilie: geen consensus deze keer maar forse uitstoting en begrenzing. Inquisitie en vervolging middels een tegen hen gerichte kruistocht is het gevolg.

Voorzichtig en onderhuids klinkt de roep om hervorming (1300-1400) en het profane en sacrale te scheiden. Wyclif (1330-1384) en Hus (1370-1415) willen terug naar de bijbel en pleiten voor bijbellezing in de volkstaal. Ze leggen de nadruk op de nationale betekenis van de kerk waarbij ze kritiek uitoefenen op geestelijkheid en pausdom. Hun invloed blijft echter nog beperkt. Politieke tegenwerking, kerkelijk ingrijpen en vooral het ontbreken van de drukpers maakt dat een hervorming nog weinig kans maakt op succes. Doordat Wyclif lange tijd beschermd wordt door de adel, kan hij zijn denkbeelden verspreiden en krijgt hij aanhangers (de Lollarden). Ondanks het feit dat de hoogleraar Jan Hus zich aan de officiële kerkleer houdt, in tegenstelling tot Wyclif, wordt hij vanwege zijn kritiek veroordeeld door het concilie te Konstanz (1414). Hij wordt verhoord en gemarteld en uiteindelijk in 1415 als ketter verbrand. De ruimte die een individu kan nemen voor zijn persoonlijke geloofsbeleving lijkt in deze periode sterk afhankelijk te zijn van bescherming van hoge ambtsbekleders en de adel. Bernard van Clairvaux en Wyclif hadden deze bescherming, Valdes en Hus niet. Zonder dit vangnet was het een verloren zaak als andersdenkende in opstand te komen.

De kerk in de vroeg-moderne tijd (1400-1650): scheuring en vertwijfeling

Een nieuwe moderniteit breekt aan. In Italiaanse steden grijpt de stedelijke bourgeoisie terug op oude bronnen en klassieke denkbeelden (1300). Dit herleven van klassieke tijden bevordert het zelfstandig denken en onderzoek van natuur en mens en leidt tot nieuwe natuurwetenschappelijke ontdekkingen. Deze wedergeboorte of Renaissance beïnvloedt vanaf 1450 (tot 1600) West- en Midden Europa. Het middeleeuws groepsdenken maakt plaats voor het individuele denken. Door het opkomen van de boekdrukkunst raakt gedrukt materiaal overal beschikbaar. Dit geeft een nieuwe impuls aan o.a. het onderwijs. Door een nieuwe kijk op de mens komt de nadruk te liggen op de humanitas: de menselijkheid wordt nu gevormd naar het model van de klassiek-romeinse cultuur. De humanisten willen een hervorming van de kerk bewerkstelligen en een aanzet geven tot een ander zelfverstaan. Zij zoeken meer ruimte voor individuele geloofsbeleving.

In deze periode komen verschillende hervormingsbewegingen opzetten. Het pausdom lijkt echter onaantastbaar en hoge geestelijken slaan nog steeds hun slag. In deze context komt Maarten Luther (1483-1546) met zijn herontdekking van de bijbelse boodschap. Luther is monnik, theoloog en professor en komt vanuit een waar geloofszoeken (en niet zozeer vanuit kerkkritiek en twijfel aan de kerkleer) met een eigen visie op geloven. Hierbij ziet hij niet de kerk als instrument van heil: heilszekerheid is voor hem alleen te vinden in het werk van Christus. De mens wordt gered alleen door het geloof, alleen door de goddelijke genade, alleen door het schrift. Dit theologisch uitgangspunt van Luther leidt tot een andere verkondiging op de kansel: hij brengt de gelovigen weer in contact met de oorspronkelijke tekst van de bijbel en zet de traditionele benadering onder druk. Dit geeft onrust en vertwijfeling. Binnen de kerkgemeenschap komt Luther op een geïsoleerde positie te staan

omdat hij weigert zijn stellingen in te trekken. Conciliaristen en curialisten zien in hem een ketter. Luther neemt in hun ogen te veel individuele ruimte en wijkt daardoor teveel af van het collectief. Hij loochent het oppergezag van de paus en de onfeilbaarheid van de concilies. Een definitieve breuk lijkt nu onontkoombaar. Doordat Luther maatschappelijk een groot draagvlak heeft (keurvorst, studenten, bijbelse humanisten, adel en burgerij) gaat hij door met verbreiding van zijn leer en hekelt hij de misstanden in o.a. kloosters met celibaat en levensgedrag. Het keizerlijk edict in 1521 doet hem in de ban en alleen vanuit zijn schuilplaats kan Luther nog communiceren met zijn volgelingen. Omdat de soevereiniteit van de vorsten groot is kan hij alleen nog naar die gebieden reizen waar vorsten hem welgezind zijn (Duitse keizerrijk, Pruisen en noordelijke Baltische landen).

Luther heeft, misschien zonder het te willen, een kerkscheuring veroorzaakt doordat hij, onder invloed van het humanisme, individuele geloofsbeleving op de agenda zet. Omdat Luthers werkveld beperkt wordt, is de hervorming afhankelijk van geestverwanten die het roer overnemen, zoals Calvijn en Zwingli. De weg is vrij voor andere en meer radikalere hervormers, zoals de beeldenstormers en de doopsgezinden. Door een eigen interpretatie van bepaalde schriftgegevens zetten zij de gevestigde kerk buiten spel. De kerkgemeenschap scheurt en kraakt in de voegen en de ongedeelde kerk probeert het grimmige tij met dreigende afsplitsing van andersdenkenden te keren. Ze reageert met aloude middelen: sterke veroordeling en zware maatregelen zoals vervolging en verbanning. Maar oude gedragspatronen en machtsmiddelen helpen niet meer. Als antwoord op deze turbulente interventies wil de kerk middels een contra-reformatie het kerkvernieuwende karakter van de pausen zelf laten zien en de controle over de hervormingen behouden. Toch is scheuring onontkoombaar en een verdeelde kerk van katholieken, protestanten en anglicanen ontstaat. Een confessioneel verkaveld Europa waarin de verschillende confessies elkaar bestrijden is het resultaat. Een gevolg is mede dat de katholieke kerk zich in de contra-reformatie verschanst en weinig ruimte over laat voor individuele geloofsbeleving. Een aantal mensen zoeken onder invloed van het humanisme en de Schriften van Erasmus een persoonlijke positie buiten de kerk.

De kerk in de moderne tijd (1650- 2000): revolutie en reïntegratie

De reformatie en contra-reformatie brengen een religieuze kerkelijke verinnerlijking teweeg. De verschillende confessies zijn gericht op kwaliteitsverbetering van het eigen collectief en worden daartoe uitgedaagd in strijd met de ander. Als reactie op deze organisatorische focus van het collectief ontstaat een oproep tot een persoonlijk bezielde geloofsbeleving die innerlijke verschraving tegen moet gaan. Verstand, gevoel en wil zijn nu menselijke geestelijke vermogens die hierbij ingezet worden. Verschillende opwekkingsbewegingen ontstaan, waaronder het piëtisme in protestante kringen. Verscheidenheid en versnippering ontstaat omdat verschillende personen deze nieuwe manier van geloofsbeleving bezielen. We kijken naar twee voorbeelden (Spener en Francke) die sterk op elkaar ingewerkt hebben en zien hoe persoonlijke bezieling maatschappelijk doorwerkt.

In het Duitse Halle nodigt Philip Jakob Spener (1635-1705) gemeenteleden uit in *collegia pietatis*, vroomheidsgezelschappen, bijbelteksten te verdiepen en de persoonlijke toepassing uit te wisselen. Officiële theologen zien dit als indirecte aanval op leer, studie en leven binnen de kerkgemeenschap maar gemeenten vallen Spener bij. De theologische faculteit in Halle komt onder zijn invloed te staan. Hier werkt August Herman Francke (1663-1727) als hoogleraar en predikant. Hij maakt van Halle een organisatorisch centrum van het piëtisme. Hij sticht een armenschool, eigen pastorie en een weeshuis. Een drukkerij, apotheek en ziekenhuis volgen. Het particuliere initiatief van Francke kunnen we beschouwen als

inwendig zendingswerk om de maatschappelijk achtergestelden hulp te verlenen en tegelijkertijd de verkondiging door te geven. Het inwendige en later uitwendige zendingsbesef binnen protestante kringen wordt nog lang door leken gedragen.

Na medio 18^e eeuw vindt er maatschappelijk een intellectuele, politieke en economische revolutie plaats. Het verlichtingsdenken legt de nadruk op de individuele autonomie en de kracht van de rede. Als we naar de katholieke kerk kijken kunnen we zien dat dit toenemend modernisme als een forse bedreiging wordt ervaren. Laten we eens nader kijken naar de rol van de paus. Welke invloed heeft hij gehad op het bieden van ruimte aan individuele geloofsbeleving? De katholieke kerk realiseert zich dat in deze nieuwe tijd het openbare leven zich niet meer laat ordenen volgens hun opvattingen. Ze centraliseert en verschanst zich achter eigen waarheden. Op het eerste Vaticaans concilie (1869-1870) krijgt de paus de hoogste bestuursbevoegdheid over de gehele kerk toegewezen en wordt hij onfeilbaar ten aanzien van alle beslissingen die hij in deze functie maakt. Hiermee wordt het katholieke bolwerk dichtgetimmerd. Met dit vastklinken van hoogste gezag wordt een signaal gegeven aan alle individuele levensbeschouwelijke opvattingen van leken. Deze moeten weer geheel binnen de kerkelijke grenzen blijven. Maar door het verlichtingsdenken wordt geloven steeds meer een persoonlijke beslissing, los van dwang en eigenbelang. Toch blijft de paus dit afwijzen. Pius X bepaalt zelfs in 1910 dat hoogleraren en geestelijken een anti-modernisteneed af moeten leggen. Modernisten worden nog steeds geëxcommuniceerd. Maar ondanks het feit dat de kerkgemeenschappen invloed uitoefenen op persoonlijke keuzen en geloofsbeleving, zet het verlichtingsdenken een onomkeerbaar proces van individuele zelfsturing in. Hierdoor brokkelt de invloedssfeer van de kerkgemeenschappen in de samenleving af. Na 1900 groeit binnen de verschillende kerkgemeenschappen het besef, dat vanuit een oecumenisch christendom de plek in politiek en samenleving is te herwinnen. Door het opkomende zendingswerk is bovendien een eenduidige profilering noodzakelijk. Paus Johannes Paulus II maakt echter duidelijk dat binnen zijn kerk de kerkelijke leertraditie boven menselijke nieuwgeformuleerde geloofservaring gaat en er geen ruimte is voor experimenteren.

Slotbeschouwing

Na dit bescheiden betoog kunnen we voorzichtig concluderen dat de vroege kerk een sterk assimilerende houding laat zien ten opzichte van de samenleving en haar volgelingen. In deze tijd verstevigt de vroege kerk haar identiteit en zuivert zij haar boodschap uit. Deze wordt mede ontdekt door met anderen in gesprek te zijn (bv Gnostici). Tijdens de middeleeuwen is er geen enkele ruimte voor individualiteit en de eigen geloofswereld. De kerk normeert, beheerst en controleert. Dit leidt tot sterke veroordeling van andersgelovenden.

Toenemende ruimte voor individuele geloofsbeleving ontstaat als reformanten met krachtige overtuiging en geweld zich vrijvechten en zich onder de overheersende en voorschrijvende kerkmacht uitworstelen. Als met het verlichtingsdenken individuele autonomie toeneemt en geloof meer een persoonlijke aangelegenheid wordt, verschanen de kerkgemeenschappen zich achter eigen waarheden. Opnieuw zoeken zij naar identiteit maar dit keer wordt het gesprek met andersdenkenden vermeden. Hiermee plaatsen de verschillende kerkgemeenschappen zichzelf in een politiek en maatschappelijk isolement. De kerkgemeenschappen van nu worden uitgedaagd te overleven in een technocratische en ontzielde maatschappij. Groeien lijkt alleen nog maar mogelijk te zijn door een andere boodschap te verkondigen: die van de oecumene. Het eenheidsideaal is in mijn ogen echter alleen haalbaar middels het gesprek: een intensieve uitwisseling tussen andersgelovenden! Misschien dat hierbij ruimte voor experimenteren welkom is?